

Р.Н. Рейда, А.В. Гейко, С.В. Сапегин, Я.В. Володарец-Урбанович

ПРОЧЕРЧЕННЫЕ ЗНАКИ НА ДНЕ ПОСУДЫ КУЛЬТУРЫ ЧЕРНЯХОВ—СЫНТАНА-де-МУРЕШ

Рассмотрено достаточно редкое явление в ареале культуры Черняхов—Сынтана-де-Муреш — прочерченные знаки на дне посуды. Они условно разбиты на две основные группы: 1) крестоподобные и 2) другие. Несмотря на их редкость, распространение такой посуды от Днепровского лесостепного Левобережья и до территории Румынии может свидетельствовать о неслучайности этого явления. Находки такой посуды или ее фрагментов на поселениях и в погребениях (ингумациях и кремациях) не позволяют сузить аспекты ее применения к погребальному обряду.

Комплексы, в которых были выявлены сосуды с прочерченным знаком на доньях, датируются от середины IV до начала V вв., что создает теоретическую возможность использовать такие находки как хроноиндикаторов.

R.M. Reida, O.V. Heiko, S.V. Sapiehin, Ya.V. Volodarets-Urbanovych

INSCRIBED SIGNS ON THE VESSELS' BOTTOMS OF CULTURE CHERNYAKHIVSKA—SÂNTANA DE MUREȘ

Discussed are incised signs on the bottoms of pottery, quite a rare phenomenon in the area of culture Chernyakhivska—Sântana de Mureș. They were conditionally divided into two main groups: 1) cross-like and 2) other. Despite on their rarity, spread of such vessels from the forest-steppe left bank of the Dnipro River to the territory of Rumania can evidence that this phenomenon is not a chance. Finds of vessels and their fragments of this kind at settlements and in burials (inhumations and cremations) do not allow narrowing the aspects of its usage to funeral customs.

Assemblages where vessels with inscribed signs on bottoms where found are dated by the period from the middle of the 4th c. to the beginning of the 5th c. This fact creates the theoretical possibility to use such finds as chronological indicators.

І.А. Готун, О.М. Казимір

ВЕЛИКЕ ХОДОСІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — ВИЗНАЧНА ПАМ'ЯТКА АРХЕОЛОГІЇ*

Велике Ходосівське городище — унікальний об'єкт. Воно, разом з Більським і Каратувльським, репрезентує городища-гіганти українського Лісостепу доби раннього заліза. В часи Київської Русі укріплення цього городища були задіяні в системі Вітянсько-Бобринського змійового валу — останнього рубежа оборони на підступах до Києва. Подано історію досліджень пункту, охарактеризовано його особливості, ставиться питання щодо пам'яткоохоронного статусу комплексу в системі обліку об'єктів культурної спадщини.

Ключові слова: пам'ятка, укріплення, городище, селище, Змійові вали, Ходосівський археологічний комплекс, Велике і Кругле Ходосівські городища.

Ходосівський археологічний комплекс на південній околиці Києва включає пам'ятки різного часу аж до новітнього. Найграндіозніше з них Велике Ходосівське городище, яке, разом з Каратувльським і Більським, становить трійцю городищ-гігантів в українському Лісостепу. Постановою Кабінету Міністрів України

№ 928 від 03.09.2009 р. (Постанова... 2009), раніше — Постановою Кабінету Міністрів України № 1761 від 27.12.2001 р. Велике Ходосівське городище занесене до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією національного значення. До того воно перебувало під охороною держави згідно з рішенням виконкому Київської обласної ради депутатів трудящих № 806 від 23.11.1970 р. Нині охоронну територію, безперечно, слід розширити та надати всім пам'яткам, що входять до Велико-го Ходосівського городища статусу національного значення.

* В основу статті покладено доповідь на Міжнародній науково-практичній конференції «Археологія та фортифікація України», присвяченій 180-річчю від дня народження В.Б. Антоновича (8 жовтня 2014 р., м. Кам'янець-Подільський).

© І.А. ГОТУН, О.М. КАЗИМІР, 2014

Аби представити структуру та культурно-хронологічні складові цієї грандіозної пам'ятки, розглянемо фактологічні дані, накопичені за понад півтора століття. Вони важливі не тільки з боку поступового розкриття її сутності, а й вказують на втрати — руйнування певних ділянок валів, що слід враховувати при реконструкції фортифікацій.

Велике Ходосівське городище привернуло увагу ще в XIX ст. Зокрема, Л.І. Похилевич згадував «*таинственный вал*» на захід від Ходосівки та висловив міркування, що «*Выдубецкая Вета, хутор Выдубецкого монастыря... Его также называют Круглик, потому что он окружен высокими земляными валами, которые затем тянутся по обеим сторонам р. Веты до с. Ходосовки, начавшись близ Янкович. Приметно, что в этом большом укрепленном городе стояла большая армия, или ополчение чужеземцев..., чтобы обезопасить себя от... нападения со стороны Киева*» (Похилевич 1864, с. 34; 1887, с. 101). І.І. Фундуклей вказував, що «*за Гвоздовым целый край перерезан глубокими оврагами, параллельными Днепру. Яры... тянутся в разных направлениях... от деревни Богаевки..., от Ян[к]ович, идут по направлению к Стугне или к заливам Днепровским, к деревне Кудасовке и окружают ее как остров... От Ян[к]овичевского яра... берег гораздо выше и на самом верху его видна большая цепь валов. Цепь эта не тянется прямою линиею..., расположена по главным возвышенностям, что еще более придает ей высоты. Жители утверждают, что вал... простирается на десять верст. На востоке оканчивается он в лесах к Кудасовке, на запад поворачивает к реке Вете. Высота вала может иметь перпендикулярно около 4 сажень, со стороны Копачева, т. е. с южной, он более отвесен и окружен внизу рвом. О давности его свидетельствуют растущие на нем рядом вековые дубы и ветхие пни... Немного далее начинаются рвы... суть продолжение реки Веты, опять лес и опять цепь валов, похожая совершенно на ту, которая описана выше, с противной... стороны, т. е. с северной, она более отвесна, а с другой окружена рвом*» (Фундуклей 1847, с. 27—29).

В.Б. Антонович вказував на «*кольцо вала... у села Ходосовки — оно охватывает небольшую площадь нагорной местности и обоими концами упирается в луговую долину Днепра*» та відзначав, що «*только два небольших вала известны вполне: один из них... в Киевском уезде; он окружает село Ходосовку, имеет вид подковообразный и обоими концами упирается в луговую долину Днепра. Длина его около 7 вер.*» (Антонович 1884, с. 357; 1895, с. 134). Він наніс план укріплень на карту (рис. 1, 1).

У 1909 р. схему об'єкта (рис. 1, 2) опублікував Лекин (Лекин 1909, с. 48, карта після с. 24), у 1911 р. — офіцери Васильєв і Стеллецький (Общая... 1911). Ці дані проаналізовані в узагальнювальній праці Е. Ковальчик, де зверталась увага також на вал біля Ходосівки, Рославичів і Янковичів (Kowalczyk 1969, s. 148; гус. 1). Велике городище є й на карті Російського Генштабу 1915 р. (Военно-топографическая). Тут східна частина валів північної ділянки городища показана на рівні східного завершення південної та відображає реалії, що не збереглися до наших днів (рис. 2).

Л.П. Добровольський в укріпленнях регіону вбачав кілька компонентів: «*вздовж... лінії зближення вітянської системи і напряму річкових долин витягнулась, в підмогу природним прикметам місцевості, низка дуже давніх земляних будівель, що мали на оці фізичними і зробленими перепонами дійти відграничення суміжних територій*» (Добровольський 1908, с. 58). Перший компонент означеної системи — це вал власне Великого Ходосівського городища (навколо Круглика), другий — довгий вал уздовж Сіверки (Віти), а третій — меридіонально спрямований, перпендикулярно до попереднього валу.

Цей автор також вказував, що «*линия от с. Ходосовки через д. Юровку и с. Будаевку до д. Бобрицы представляет, в силу оро- и гидрографических особенностей, естественно ограниченный с юго-запада рубеж киевской околицы... верстах в 20 от Киева, на полупути от города к р. Стугне, почти параллельно ей. Вдоль этой-то линии и разбросана система... «змиевых» валов и городищ, являющаяся ближайшею к городу... Настоящее обозрение удобнее начать с наилучше сохранившегося... известного... почти сомкнутого в подкову вала у с. Ходосовки. Он нанесен правильно на трехверстную карту... Генерального штаба... и не совсем точно у... В.Б. Антоновича, обозначившего вал... далее к юго-востоку... Вал этот, своим очертанием напоминающий подобные... у с. Трахтемирова..., с. Строчкова... и... Белгородки, вызвал ряд гипотез о... назначении у Похилевича... и Руликовского..., для которых, по-видимому, осталась неизвестной... статья Антоновича о... «змиевых валах»... Вал представляет неправильной кривизны и почти сомкнутую дугу, которая вытянута вдоль обоих берегов Виты от Круглика, на расстоянии приблизительно 4 верст, вниз по течению реки и заканчивается на левом берегу у брода «Король», на месте выхода Виты к заболоченной теперь пойме прежнего днепровского протока... С правого берега он обрывается на высотах над... Ходосовкой у бывшего здесь пруда... Расстояние между оконечностями*

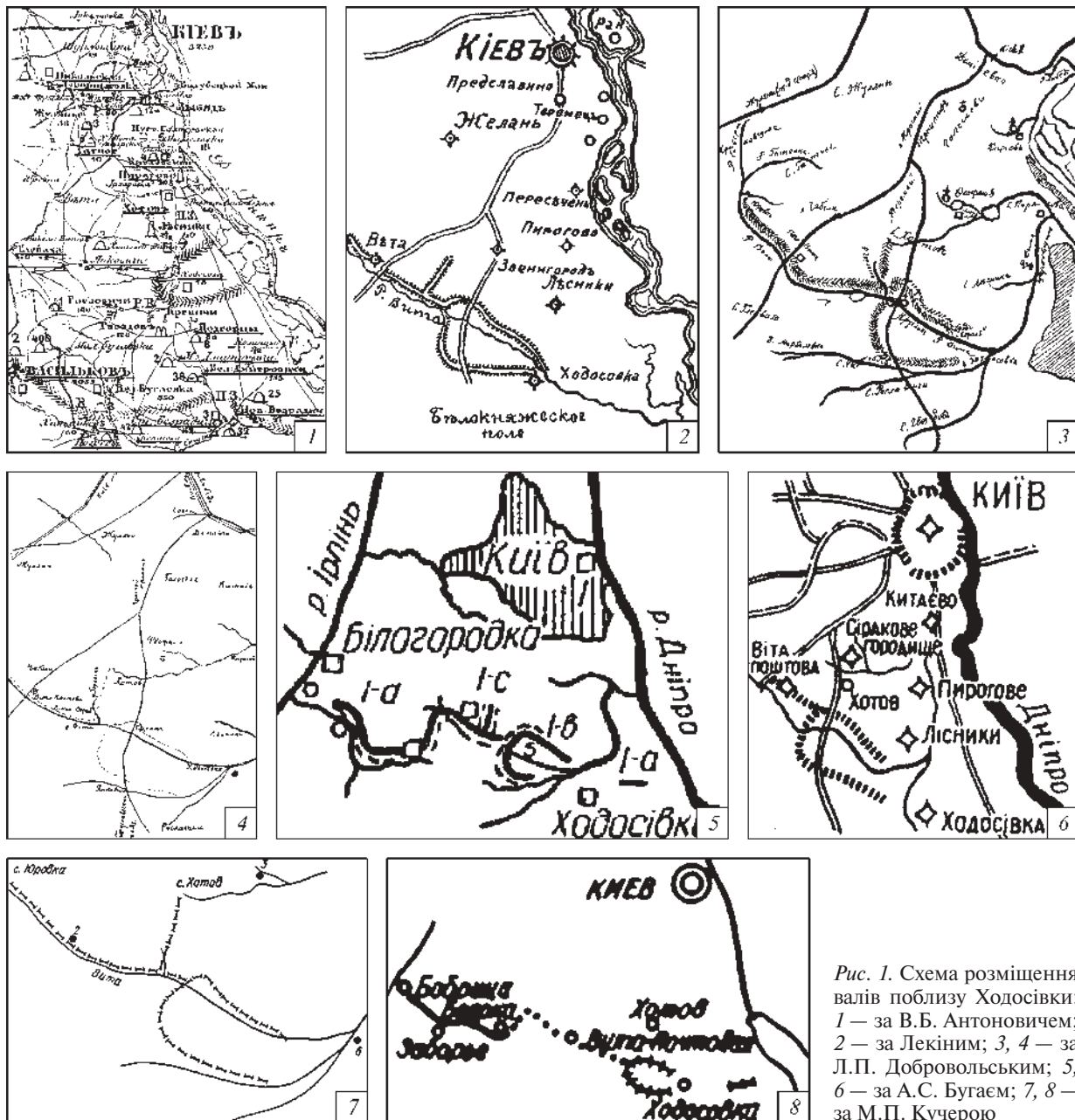

Рис. 1. Схема розміщення валів поблизу Ходосівки: 1 — за В.Б. Антоновичем; 2 — за Лекіним; 3, 4 — за Л.П. Добровольським; 5, 6 — за А.С. Бугаєм; 7, 8 — за М.П. Кучерою

указываемой дуги не превышает 1½ версты, тогда как в самой широкой части ее (между Янковичами и Кругликом) — около 3 верст, а вся окружность вала не превосходит 10 или 11 верст. Большая ширина вала лежит к югу от Виты, из почти семи-верстного здесь его протяжения четыре версты, по меньшей мере, расположены между... Ходосовкой и Янковичами на... издали заметном, высоком и остром водораздельном гребне между долинами Виты и Мархалевско-янковичского ручья. Высота вала, конечно, в зависимости от степени сохранности, не одинакова; местами она доходит до 4 сажень, имея в прорезе основания от 7 до 8 сажень. С наружной стороны вала почти везде сохранился ров. Южная оконечность... завершается (наспро-

тив расположенного по другую сторону долины... Ходосовского городища¹), на соседнем с селением высоком водораздельном мысу несколькими курганами, в настоящую пору еле заметными. Уколицы с. Янковичей вал круто поворачивает вниз, спускаясь по направлению к запруде р. Виты у скита Круглика, и пересекает Киево-богуславскую дорогу. Перейдя на левый берег речки и... обогнув лес скитка, получившего отсюда название «Круглик», вал идет далее в восточном направлении вдоль нижней части речной долины, теряется... в усадьбах х. Кременища... и оканчивается незаметным понижением у брода «Король», то есть, на месте сбли-

¹ Тут идет про городище Кругле.

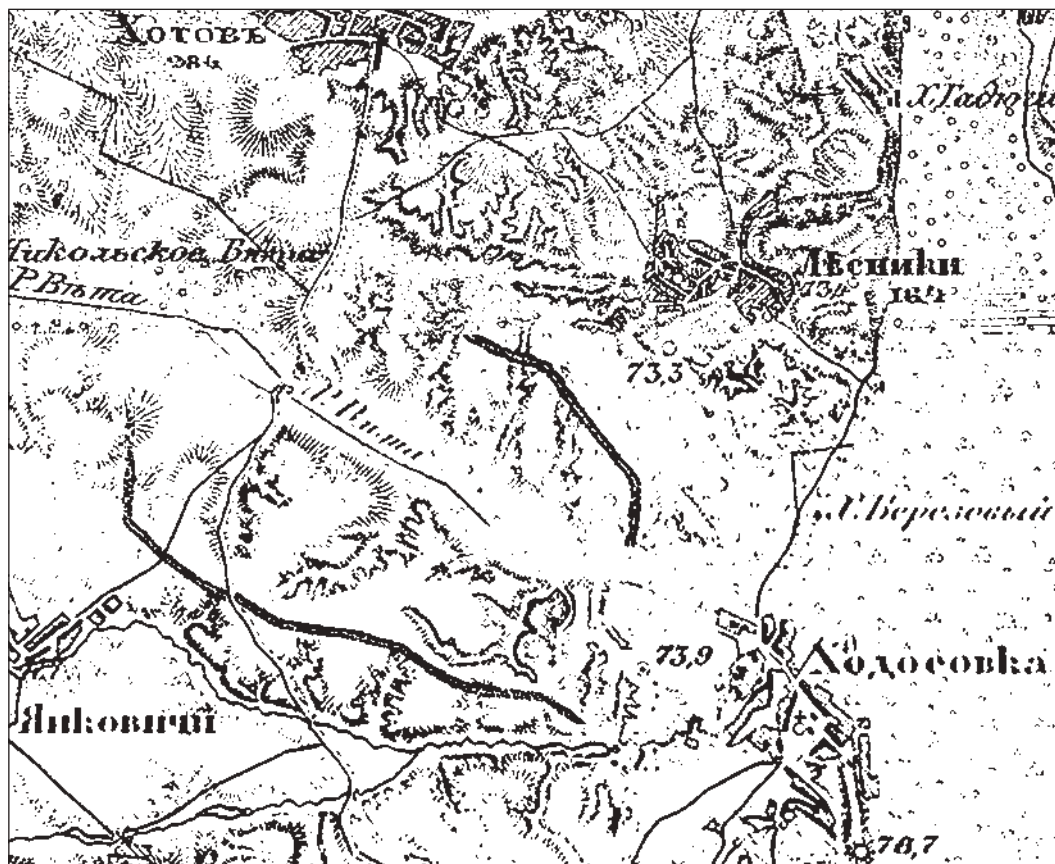

Рис. 2. Вали Великого Ходосівського городища на карті Генштабу Російської імперії

жения левого берега Виты с холмистым нагорьем у былой поймы. Местами вал прорезывается, конечно, позднейшими проездами для дорог, и эти прорезы... в высшей степени рельефно оттеняют... массив грандиозного сооружения отдаленных от нас времен. Обширное пространство внутри вала (... до 2000 десятин), судя по расположению..., всецело связано с водным запасом данной части Витянского бассейна, а очертанием своим... обязано условиям рельефа и гидрографии. Заполненная... лесами, пахотями и огородами..., площадь эта и при прежних способах хозяйства могла быть, конечно, самодовлеющей в хозяйственном отношении, какою она является и теперь. Самый же вал, вероятно, был сооружен первоначально среди лесной просеки, специально для этой цели прорубленной» (Добровольский 1909, с. 13—18).

Суттєво, що в описі двічі згадується наближення валу до броду Король у місці виходу річки до заплави Дніпра, зменшення тут насипу, проблеми з його фіксацією на території Кременища. Подібні дані щодо пункту знайдемо й у інших роботах дослідника, де про захисні споруди сказано: «...виглядають як велика (в кілька верстов) дуга та йдуть від високостей понад с. Ходосівкою на захід від них до с. Янковичів, звідти — на південь через р. Віту коло х. Круг-

лика, а від останнього... на схід, вдовж лівого берега річки та повз х. Кременище, аж до броду «Король», що лежить... за 1 верству від згаданого х. Березового» (Добровольський 1908, с. 58, 59; 1927, с. 231). Пам'ятка фігурує ще в низці праць цього автора, який навів і відповідний картографічний матеріал (рис. 1, 3, 4).

У 1947 р. об'єкт обстежила експедиція Великий Київ. Указано, що рів і вал південного боку городища чітко виражені в розривах дорогами, вже майже закинутими. Найкращі профілі — на схід від Янковичів. Тут, на думку дослідників, можна було зробити зачистки й отримати розрізи валу, що пояснюють його структуру, а величезний простір котловини р. Віта (понад 2000 га) всередині валу та природних гребенів можна вивчати шляхом попереднього збирання свідчень від жителів, яких треба організувати на спостереження за знахідками, можливими при сільгоспроботах. Наголошено також, що обома кінцями підковоподібний вал завдовжки до 12 км упирається в долину Дніпра, йде від Ходосівки майже до Янковичів, повертає до Круглика та через Кременище підходить до лівого берега Віти. Він пошкоджений розривами й підкопами з північного та південного кінців, у західній частині добре зберігся та має

значні розміри. При пошуках дитинця городища в південній частині, навпроти давнього проїзду, виявлено давньоруське селище Вечірній Ліс. Ці вали та городище в Хотові були віднесені до пам'яток скіфського типу. На південь від кінця укріплень відзначено також чотири кургани середнього розміру, ще далі на південь, у напрямку Підгірців, — три великі (Покровская 1947, с. 5—6; Фабрициус 1947, с. 3—4; Лінка 1952, с. 50).

У 2008 р. в ході робіт Північної експедиції на території колишнього колгоспного саду в уроч. Мбгили, де старожили пам'ятають кургани, зафіксовано кілька зруйнованих поховань нез'ясованого часу (Готун, Казимір 2009). Найімовірніше, вони маркують згаданий могильник біля південного кінця валу, а курганні насипи були знесені при влаштуванні саду. Але С.С. Березанська та В.О. Круц зафіксували в 1973 р. «змійовий вал» (рис. 3) безпосередньо в саду (Березанская, Круц 1973, рис. 9). Тож не виключено, що зайняте лісосмугою підвищення між колишніми садом і фермою — підшва зруйнованої ділянки фортифікацій.

Однак визначення пам'ятки як городища скіфського часу не всі сприйняли однозначно. А.С. Бугай, вивчаючи системи земляних споруд Київщини, відніс вали Великого городища до першої лінії оборони Києва, в якій вал між Мригами та Конча-Заспою був першою ланкою, вали Великого городища — другою, а третьою — вал, який розпочинається неподалік Круглика біля р. Віта, але йде на північ, у бік Хотова (рис. 1, 5, 6). Велике городище він охарактеризував як «дуговидний вал, який, оперезавши с. Круглик, ішов по обидва боки р. Віти в напрямку Дніпра. Довжина кожної з гілок цієї ланки валу становить близько 4 км» (Бугай 1972, с. 337). Ділянки укріплень через значні розміри були ототожені зі Змійовими валами (Бугай 1969, с. 2—3; 1970; 1972; 1976), хоча водночас констатувалися певні відмінності в їх влаштуванні: «Привертає увагу особливість однієї з ланок I валу, а саме дугоподібність його біля с. Круглик (I-b). Рів біля цього валу скрізь проходить з зовнішнього боку. Отже, цей вал призначався для кругової оборони, а не для захисту тільки від нападів з півдня. Оскільки вал I-d його не перетинає, то це свідчить, що дугоподібний вал більш давній і був просто використаний будівниками Вітянсько-Бобринської лінії оборони» (Бугай 1970, с. 80; 1970а). Також наголошувалося: «щодо внутрішньої конструкції валів, то... вона не має яскраво виявленої специфіки. Здебільшого вал насипався з тієї землі, яка виймала-

ся з рову. Проте... у нижньому шарі засипки знаходили спресовану або й перепалену глину. Можливо, що верхній шар ґрунту, вийнятого з рову... використовувався для насипання верхньої частини валу. Дугоподібний вал біля с. Круглик має відмінну конструкцію. Як видно з... розрізів, ...по трасі насипався валок з піску шириною близько 6 м і висотою до 2 м, на який потім накладався шар гливуватої глини до 1,5 м товщиною. Після висихання глини вал досипався до повної висоти звичайною землею... Використання гливуватої глини та перепалювання її в основі валу характерне для городищ VII—VI ст. до н. е. ...Даних для остаточних висновків за аналогією ще мало. Наявність... ділянок з різними конструктивними особливостями припускає співставлення їх з валами городищ VII—VI ст. до н. е., з слов'янськими і з валами часів Київської Русі» (Бугай 1970, с. 83). Подібний опис міститься і в інших працях: «на західній околиці села починається підковоподібний Змійовий вал довжиною 12 км, висотою 5 м скіфського часу, що йде на захід від Янковичів, а далі повертає на північ до села Кременище, доходить до лівого берега р. Віти. Вал обома кінцями упирається в долину Дніпра і оточує площу в 2000 га. В західній частині вал добре зберігся» (Шендрік 1977, с. 73).

У 1976 р. для складання схеми розміщення пам'ятки та уточнення її зв'язку з Ходосівським Малим городищем пункт обстежив очолюваний Є.О. Петровською загін Археологічного музею АН УРСР. Вона зафіксувала стан укріплень і зробила висновок про можливе їх спорудження за скіфської доби. Також вказано, що дитинець городища, попри неодноразові шурфування, починаючи з 1947 р., так і не був знайдений, але в результаті обстеження земляного валу уточнено розміщення окремих його ділянок на місцевості, особливо в південно-східній частині, простежено співвідношення пункту з Круглим городищем (Петровская 1976, с. 1, 11—12; 1977). Тоді ж було складено схему розміщення Великого городища та описано ділянку валу між Ходосівкою і Лісниками (там само, табл. 32). Ймовірно, саме останню пам'ятку мала на увазі Н.І. Шендрік, вказуючи, що за 2 км від с. Кременище в лісі виявлено залишки Змійового валу (Шендрік 1977, с. 71). Тут варто нагадати про спостереження Л.П. Добровольського щодо завершення лівобережного валу Великого городища біля броду Король, хут. Березовий і виходу Віти до заплави Дніпра. Не виключено, що йшлося про цю ділянку.

Є.В. Максимов наголошував, що серед пам'яток VI—V ст. до н. е. Велике Ходосівсь-

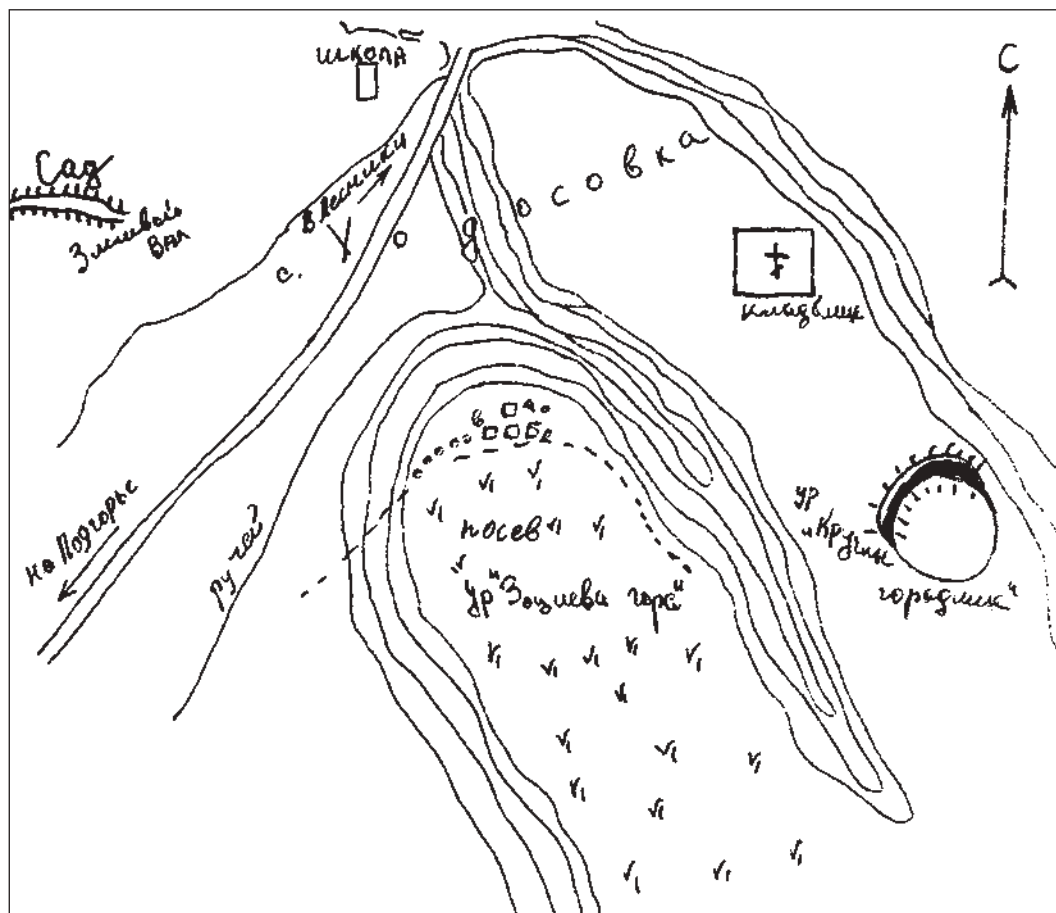

Рис. 3. Схема розміщення городища Кругле та валів східної частини південної ділянки Великого городища на території колгоспного саду (за С.С. Березанською та В.О. Круцом)

ке городище, вали якого заввишки до 7 м йдуть з обох боків Віти, оточуючи територію в 2 тис. га, становить значний інтерес. На його думку, це було городище-сховище. Культурний шар зафіксовано в західній частині городища, біля сіл Кременище та Круглик. Синхронні селища виявлено поруч Кошіївки, Юровка, Віти Поштової (Максимов 1988, с. 6; дневник, с. 28—29).

Проблему ідентифікації Великого Ходосівського городища поточнив М.П. Кучера. У 1975 р. вчений картографував пам'ятку (рис. 1, 7, 8) і підготував на неї облікову документацію, а після обстежень у 80-х рр. охарактеризував її як овальне, розімкнуте зі сходу (в бік пониження до заплави Дніпра) городище доби раннього заліза, включене до Змієвого валу. Його північну частину вздовж перетинає р. Віта із заболоченою долиною. Вал замикає площу 4,5 × 2,5 км (приблизно 1 тис. га), і він значно більший за Змієві. У місцях, де насипи збереглися найкраще, їх висота сягає 6 м, ширина внизу — 20 м. Зовні розміщено глибокий заплилий рів. Північна частина пункту пошкоджена на-

сипом залізниці, яку споруджували перед Першою світовою війною та не завершили. Насип тягнеться у напрямку Віти Поштової. Безпосередньо від городища розпочинався Змієвий вал, що продовжувався лівим берегом Віти до її верхів'їв (Кучера 1987, с. 19).

З 1984 р. городище досліджували Г.Т. Ковпаченко, С.С. Бессонова та С.А. Скорий. У результаті виявлено шар завтовшки до 0,5 м, попередньо датований VI—V ст. до н. е. Кераміку скіфського часу зібрано на правому березі Віти біля с. Круглик і південніше с. Кременище на обмеженому зі сходу, заходу та півночі балками піщаному підвищенні на площі близько 300 × 250 м. Окрім посуду скіфського часу, зафіксовано кераміку, прикметну підгірцівсько-милоградській культурі. Привертає увагу залізна сережка-підвіска в півтора оберти — досить рідкісна знахідка. Дослідники визначили городище як одне із восьми, датованих середньоскіфським періодом (на цей час припадало масове виникнення та функціонування їх; раніше й пізніше подібне на Правобережжі не відзначено, а загалом у Києво-Черкаському

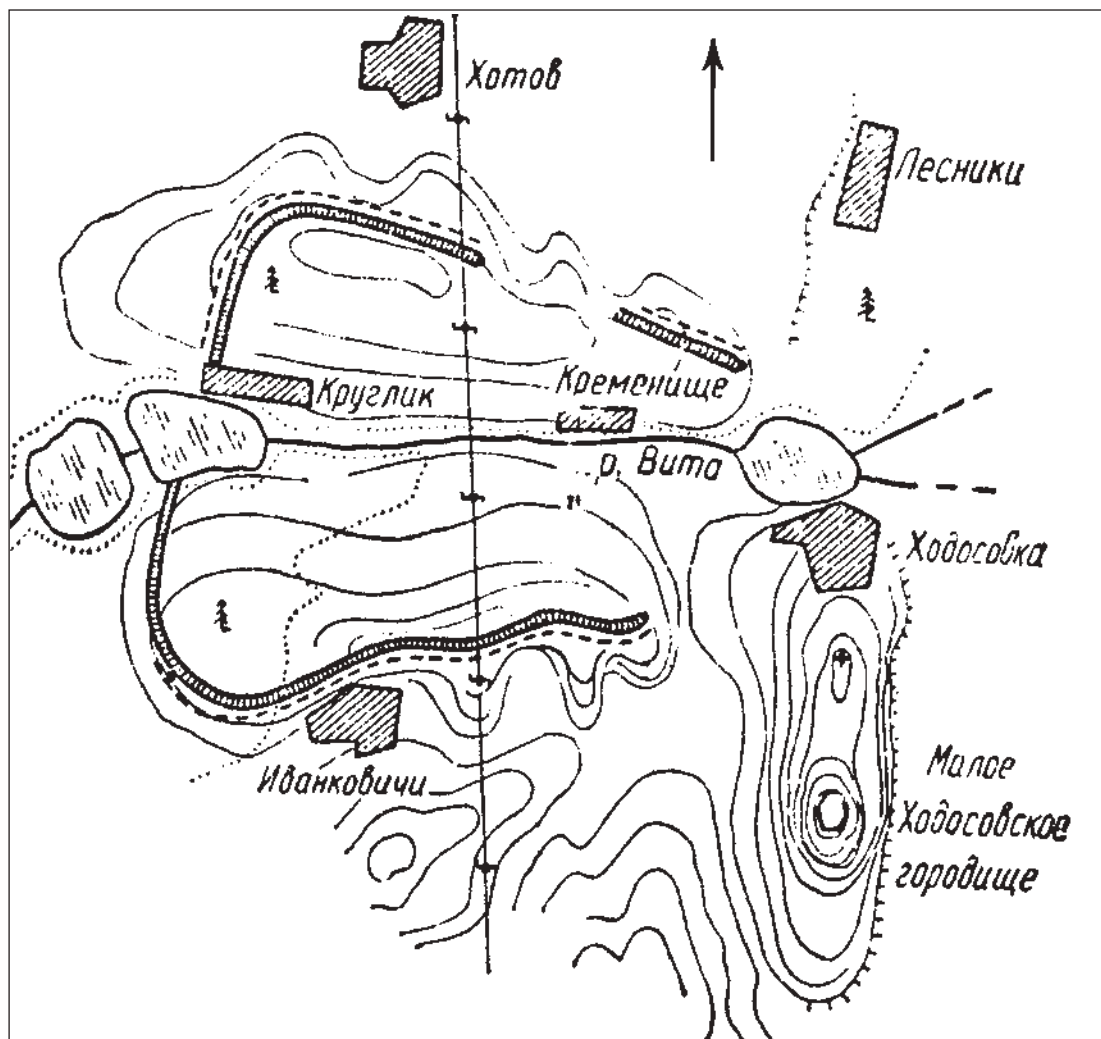

Рис. 4. План Великого Ходосівського городища (за Є.О. Петровською, а також Т.Г. Ковпаненко, С.С. Бессоною і С.А. Скорим)

регіоні їх відомо 14), і довели, що пункт серед синхронних мав найпотужнішу систему оборони (Ковпаненко и др. 1984, с. 82–86; 1985, дневник, с. 2; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 10, 16, 17, 19, 21, 74, 78, 80, 140; рис. 17; 19). За результатами цих робіт опубліковано план пам'ятки (рис. 4), а С.А. Скорий склав на об'єкт нову облікову документацію.

Скіфологи наголошують, що за розмірами території городище посідає друге місце серед укріплених пунктів ранньозалізного часу, поступаючись лише Більському, та значно більше навіть за такі унікальні як Трахтемирівське та Журжинецьке. Серед особливостей пам'ятки названо переривчасту лінію оборони з укріпленнями лише на незахищеній природним чином ділянці, на протигагу Мотронінському, Пастирському, Шарпівському городищам, де система захисту охоплює всю територію. Це пояснено зв'язком характеру укріплень з розмірами та роллю ландшафтних особливостей

місцевості, що ставали частиною складних захисних споруд, як, приміром, на городищі Млинок. Висловлено також думку, що значні розміри укріплень за відсутності забудови на значній частині площі зумовлені утриманням тут у разі небезпеки худоби (Давня... 1998, с. 85; Фіалко, Болтрик 2003, с. 6, 68).

Цей пункт разом з Каратувльським і Більським спеціалісти відносять до городищ-гігантів українського Лісостепу та наголошують, що з відомими в минулому валами між Великим Ходосівським городищем, Малим (Круглим) і Хотівським комплексом за масштабами не поступався ні Каратувльському, ні Більському. Показово, що ці фортифікації розміщені на перетині найважливіших річкових і сухопутних комунікацій, і територія їх розташування завжди відігравала ключову роль у протистоянні осілого населення Лісостепу кочовикам степу (аргументом чого слугує включення в часи Русі Каратувльського та Великого Хо-

досівського городищ до системи Змієвих валів), а сліди забудови виявлені лише на незначній частині їх площі. Це уможливило вбачати в пунктах своєрідні міста-держави чи столиці протослов'янських «князівств» (Мурзин, Ролле 1998). У довідковій літературі пам'ятка віднесена до числа найвідоміших городищ — центрів локальних груп (Гаврилюк 1996, с. 257).

У 1991 р. В.О. Петрашенко та В.К. Козюба відвідали та описали пункт в ході обстеження басейну р. Віта для проектування екологічних заходів щодо останньої. Дослідники охарактеризували стан вцілілих земляних споруд, нанесли їх на план, підкоригували дані Є.О. Петровської щодо валу між Ходосівкою та Лісниками та висловили думку про його синхронність з Великим городищем (Петрашенко, Козюба 1993, с. 12—13, 32).

Третій компонент досліджуваної системи, за Л.П. Добровольським, як уже відзначалося, — вал меридіонального спрямування, розміщений на захід від основних укріплень Великого городища. Автор вказав, що «*третій вал, що найменше зберігся, але найдовший і найважливіший в свій час... починається біля... Круглика..., де вітянсько-ходосівський вал пересікає лівий... київський берег р. Віти*» (Добровольський 1908, с. 62) і детально охарактеризував пам'ятку: «*Насупротив поворота рассмотренного вала от Янковичей к Круглику, перпендикулярно упирається в северный, киевский берег Виты, тянется в прямолинейном направлении от юга к северу другое... сооружение аналогичного назначения. Оно упирается... перпендикулярно в р. Виту и тянущийся здесь вдоль ее берега длинный вал... Пространство, прикрытое... валом от Киева в юго-западном направлении, представляет... часть междуречья в правобережном бассейне средней Виты, которое с юго-востока защищено было Ходосовско-витянским подковообразным валом, с юга — частью длинного приречного вала, а с запада — констатируемым трех- или четырехверстным земляным сооружением*» (Добровольський 1909, с. 13—18). Дослідник також відзначив, що «*Ходосівсько-вітянський вал, форми підкови, будучи... одним із родів давніх окопів, був... одною з... стародавніх фортифікаційних будівель, роблених колись на самих небезпечних межах Київщини. Насупроти місця, де... вал повертає від Янкович до Круглика, опираючись прямою на північний київський берег Віти, тягнеться в прямому напрямі від півдня на північ друга... будівля аналогічного з першою призначення. Вона пересікає прямою р. Віту і довгий вал, що тягнеться вздовж її лі-*

вого берегу, — третій з ряду... Сей другий вал виходить в долину Віти на півдорозі між двома греблями (біля Круглика і так званої Воробєвої, інакше Микольської Віти), біля гирла... струмка Горлачки, що тепер протікає через вал в середній його частині, яка... зовсім зникла, спершу незначний, так що навіть губиться протягом 1—1½ версти в сусідніх чагарях..., розмитий в долині Горлачки, вал ... піднімається вгору, відходячи від Віти, і виявляється тільки вийшовши недалеко верхівин зазначеного струмка в полі між х. Чабанами і Хотовим. Наближаючись до хотівського скарбового лісу, він, де-не-де, правда, заораний і прорізаний дорогами, потроху доходить значних розмірів, звичайних иншим так званім «змієвим» валам. Увійшовши у ліс, вал наближується до... яру, — верхівини... хотівського струмка, який, зіллявшись з струмком, що тече із скиту «Феофанія», чи, як народ каже, Тимофанія, впадає в річку Віту нижче с. Пирогова. Завернувши потім на схід, вал на протязі всього тільки декількох сот ступнів тягнеться по краю яра, лямуючись на половині своєї високости робленим уступом. Дійшовши до зустрічи... яру з поперечним, вал зразу обривається. В своїй привітянській частині він заворотами в виді дуг праворуч і ліворуч сходиться з зазначеним... прирічковим валом. Сливе простолінійний в своєму зарисі, хотівсько-вітянський вал має з західного, себто протилежного Київському боку (а там, де зближується з Вітою, наче-б і з обох боків) досить замітний рів і тягнеться загалом на протязі 3—4 верст. Від його північного краю до київського передмістя Деміївки яких небудь 9 верст, а до старого міста — 15. Ся земляна будівля... злучає, таким чином, долини двох сусідніх річок Віти і Хотівки, що зливаються трохи даліше. Очевидячки, будувалась вона на те, щоб загородити... верхів'є межиріччя, від давнього, колись людного, рівного київсько-васильківського шляху. Незначний протяг валу, не вважаючи на його близькість до Києва, положення між двома шляхами (васильківським і богуславським) і цілість в участку серед рівного поля, виясняє, певно, незнайомість з ним... В.Б. Антоновича, хоч ся земляна будівля (звичайно, тільки фрагментарно, себ-то тільки в невеликій своїй частині) була відома Фундуклею, Похилевичеві і Руліковському. Правда, останній, певно, тільки по чуткам, сполучав хотівський вал з ходосівським і зазначив його десь між с.с. Гатним, Хотовим і Янковичами. Похилевич, що не згоджувався з гіпотезою Антоновича про ідентичність хотівсько-феофаніївського... «Сіракова» городища з давньо-київським Звенигородом, з свого боку містив сей вал не тільки на

захід, але чогось і на північ від Хотова, вважаючи його за зовнішній захист для зазначеного городища. Фундуклею, нарешті, був відомий тільки польовий участок, вірніше — його кусок, що добре зберігся, на протязі всього коло одної версти. Таким чином, вітянсько-хотівський вал... не був належно розгледжений, а може статись, що ні одна з осіб, які подали за його перші вказівки, і не побувала на ньому» (Добровольський 1908, с. 59—62).

М.П. Кучера також відзначав наявність за 1,0 км на захід від городища, в Круглику, насипу від спрямованого вздовж річки Змійового валу та наголошував, що вал розпочинався на правому березі струмка Горлачка біля гирла та через кількасот метрів губився за переходу на лівий берег. За долиною р. Віта, біля витоків струмка, він знову з'являвся, зростаючи в розмірах мірою наближення до Хотівського лісу. За 6,0 км від початку, на західній околиці Хотова, вал примикав до яру — висохлого верхів'я Хотівського струмка і протягом кількасот метрів продовжувався на схід по південній стіні яру. Біля стику головного яру з поперечним вал зненацька обривався. Л.П. Добровольський, як вказувалося, відзначав, що цей додатковий вал мав значні розміри і був майже прямолінійний, а «в привітянської своєї оконечности дугообразными заворотами вправо и влево соединялся с приречным валом». Із західного боку валу був рів, якого не було в долині струмка Горлачка, біля виходу до р. Віти він помітний з обох боків. М.П. Кучера наголошував на припущенні Л.П. Добровольського про пізніше походження валу. У такому вигляді його південний кінець заввишки 2,0 м і завширшки 12 м, частково знищений викорчовуванням лісу, зберігся й на час обстеження. Північніше, в долині, вал різко зменшується та зникає. М.П. Кучера акцентував на думці Л.П. Добровольського, що вал оточував ділянку від розташованої на відкритій місцевості колись жвавої Києво-Васильківської дороги і відзначав, що дійсно поперечний вал, що губиться перед Хотівським городищем, розміщеним на східній околиці Хотова, не має жодного стосунку до Змійових. Він з заходу захищав територію між Вітою, Хотовкою і Дніпром, між городищем у Круглику з півдня і в Хотові з півночі та був частиною великого комплексу доби раннього заліза типу Переяславських валів у межиріччі Трубежу—Супою—Дніпра (Кучера 1987, с. 8, 11, 16, 19, 21; рис. 3; 4).

Свідчення про цей вал лишив і А.С. Бугай (Бугай 1969, с. 4; 1972, с. 337), а частина насипу

та фрагментовані сліди його траси, що сягали околиць Хотова, простежені в 1991 р. В.О. Петрашенко та В.К. Козюбою (Петрашенко, Козюба 1993, с. 12).

Вже відзначалося, що укріплення Великого городища були використані в системі Вітянсько-Бобрицького Змійового валу, залишки якого фіксуються вище за течією. Л.П. Добровольський вказував, що «від Круглика сей «валок», як називає тепер народ такі давні земляні будівлі, які зле збереглися, йде вверх по бігу річки, по її лівому березі, і як вже зазначено, за 1—1½ версти від скиту пересікає гирло... Горлачки, а зараз за ним і поперечний, простопадний до Віти хотівсько-вітянський вал. Йдучи далі повз хуторка Микольська (инше Воробєва) Віта..., дуже похилившись в тутешній пісковій місцевості, що заросла коло берега тільки де-не-де кущами чи чагарцем, деколи зовсім ховаючись, вал тягнеться до д. Почтової Віти, що лежить край колишнього кийво-васильківського поштового шляху» (Добровольський 1908, с. 62). Наявність пам'ятки відзначив і М.П. Кучера (Кучера 1987, с. 19), але в 1991 р. на ділянці між Кругликом і Юрівкою констатовано її знищення за винятком невеликого відрізка (до 500 м) на південний схід від Віти Поштової (Петрашенко, Козюба 1993, с. 11).

Ще один компонент фортифікаційної системи в околицях Ходосівки становить городище Кругле (або Мале), теж опубліковане Васильєвим і Стеллецьким і описане В.Б. Антоновичем: «в ½ версты от села есть круглое городище, 204 сажени в окружности» (Антонович 1895, с. 23). Л.І. Похилевич писав про пункт: «Ходосовские жители относят к своему селу рассказ, заключающийся в патерике, в житии св. Феодосия, что когда разбойники хотели... ограбить село..., то, по покровительству Божию, оно со своими убогими хижинами и плетнями, показало ночью... городом, окруженным неприступными стенами. Ходосовка, имея красивое местоположение в... возвышенностях, и долинах и обильно орошаемая тремя ручьями, по-видимому, была заселенным местом... даже предшествовавшим трудам св. Феодосия. Что следует заключить из существования вокруг села нескольких древних могил, древнего замка к югу от села, а с запада к селу примыкает таинственный вал, окружающий огромное городище, вдоль коего посредине течет на протяжении 5 верст река Вета» (Похилевич 1864, с. 34; 1887, с. 108).

У 1947 р. пам'ятку обстежила експедиція Великий Київ. Дослідники вказали на більшу ймовірність використання природного рельєфу, а не штучну його зміну. Загаль-

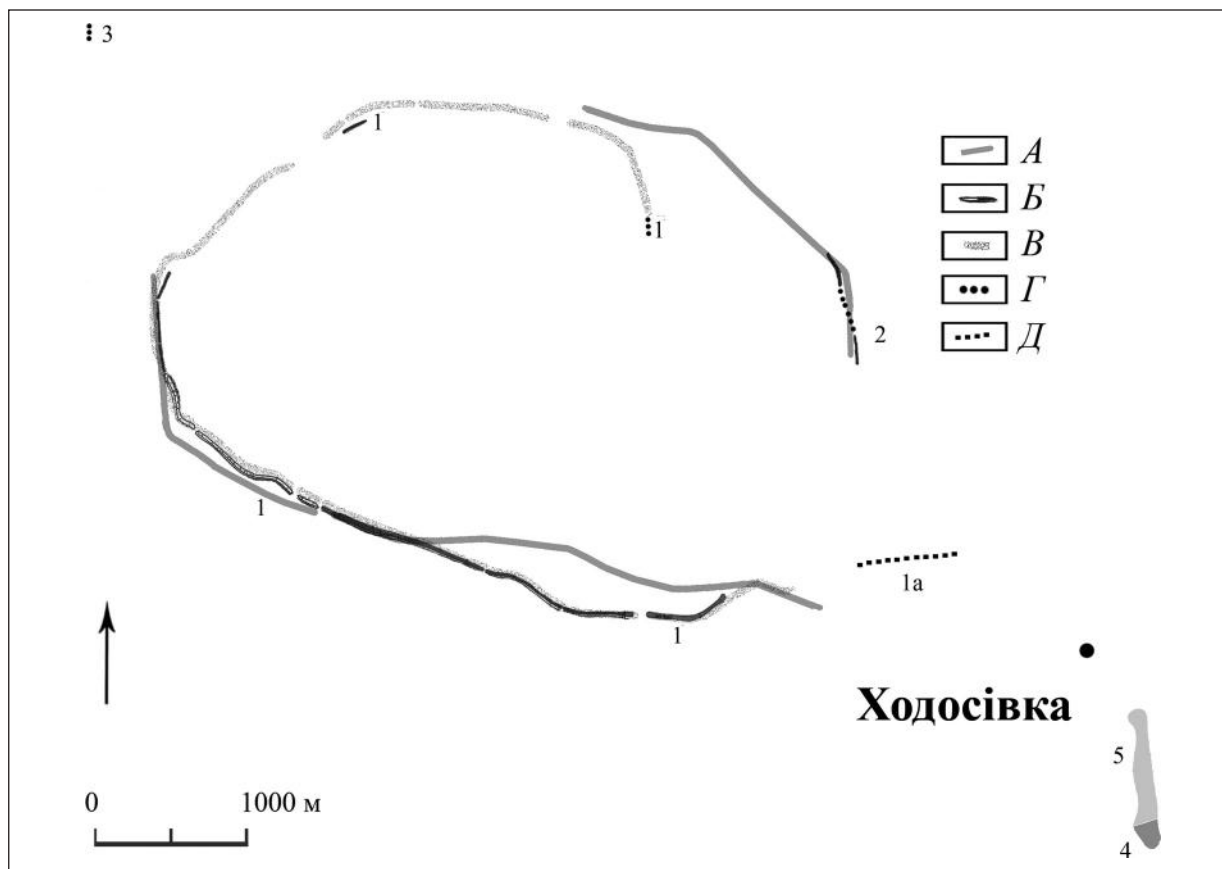

Рис. 5. Схема розміщення об'єктів комплексу Великого Ходосівського городища: 1 — основні укріплення; 1а — уціліла підшва валу? в районі колишнього колгоспного саду; 2 — ділянка валу між Лісниками та Ходосівкою; 3 — ділянка валу на захід від Круглика; 4 — Кругле Ходосівське городище; 5 — прилегле до Круглого городища селище. Умовні позначки: А — вали за картою Генштабу Російської імперії; Б — вали та рови за сучасною топографічною картою; В — вали за знімком із космосу за матеріалами Google Earth; Г — ділянки укріплень, не відображені на картографічному матеріалі; Д — ймовірна підшва валу

на площа становить приблизно 5—6 га. Слідів огороження валом не помічено. Городище разом з Пирогівським віднесено до поселень зарубинецько-корчуватського типу. На території між городищем і нинішнім селом зібрано підйомний матеріал і поставлено питання про її заселення в минулому (Лінка 1947, с. 10; 1952, с. 47, 53; Покровская 1947, с. 6—7, дневник, с. 15; Фабрициус 1947, с. 1—3). Серед результатів цих робіт наголошено на важливості фіксації на Ходосівському городищі, система укріплень якого повністю аналогічна укріпленням Пирогівського і яке знаходиться на відстані 10 км на південь від останнього, уламків посуду значно пізніших за корчуватські (Махно 1955, с. 88).

У 1950 р. на пам'ятці працювала Є.В. Махно, яка звернула увагу на свідчення місцевих мешканців про виорювання обгорілих дерев'яних плах. Дослідниця вважала, що печина, обгоріла земля та дерево відносяться, як і укріплення городища, до середньовічного часу, але водно-

час наголошувала, що відомо влаштування зарубинецьких поселень на підвищених місцях, зокрема на мисах, де зазвичай розміщувалися пункти із захисними спорудами. Це навело на думку, що зарубинецькі поселення і Середнього Подніпров'я слід віднести до городищ. Є.В. Махно також наголосила, що для пошуку укріплень зарубинецького часу необхідні подальші дослідження, як і для вирішення питань щодо часу утворення сучасної конфігурації городища та його зв'язку з Пирогівським (Махно 1950, с. 41—43; 1959, с. 96—97). Так пункт увійшов до зводу пам'яток зарубинецької культури, де матеріали цих городищ названі дуже суттєвими для розгляду важливого питання про наявність зарубинецько-корчуватських городищ (Махно 1955, с. 83—84, 87; Махно, Самойловський 1959, с. 14), та іншої літератури (Шендрик 1977, с. 73; Історія... 1971, с. 406; Історія... 1983, с. 35), а також розглядався при аналізі системи оборони Київської землі в I тис. (Раппопорт 1954, с. 23).

Рис. 6. Вал Великого Ходосівського городища на ділянці між Ходосівкою та Іванковичами, вигляд зі сходу. Фото А.Г. Вересенка

З 1961 р. пам'ятку досліджували Є.В. Максимов та Є.О. Петровська, зокрема, в 1968 р. вони простежили культурний шар між городищем і сільським кладовищем (Петровская 1976, с. 3). Знахідки належать до ранньоскіфського та зарубинецького часу. Вздовж західного краю городища виявлено скупчення печини — залишки наземних жител. На час поселення, а саме, I ст. до н. е. — I ст. н. е., вказують уламки світлоглиняних амфор. Загалом для зарубинецького часу пам'ятка характеризується як така, що виникла в умовах експансії кочовиків наприкінці I ст. до н. е., що спричинило серйозні зміни в середовищі осілого населення. Вже в класичний період тут звели житло, ймовірно зрубної конструкції, без обмазки, в той час як основна маса їх — каркасно-плетенева з обмазкою.

Дослідники зазначили, що захисні споруди пункту загалом характерні для синхронних городищ: фортифікації оточували вершину пагорба з зайнятим поселенням майданчиком, а по краю, біля схилів, звели земляний вал з крутою зовнішньою стороною, що переходила в рів. На валу був частокіл, основу якого склали колоди завтовшки 10—20 см, вбиті на відстані приблизно 0,5 м одна від одної, які підтримували пліт, обмазаний товстим шаром глини. Ходосівське городище в числі інших зарубинецьких пунктів на Середньому Дніпрі (Пилипенкова гора, Бабина гора та ін.) мало кілька рядів укріплень. Здійснені дослідження підтвердили реалізацію вказаної загрози: наприкінці I ст. до н. е. через значну воєнну акцію подніпровські городища були спалені. Найяскравіше це фіксується саме в Ходосівці: зовні валів знайдено вістря сарматських стріл, а в рові чітко помітні сліди потужної пожежі — за-

вали перегорілої глиняної обмазки, яка вкривала частокіл на вершині валу, де відкриті нижні частини обгорілих стовпів, що становили основу стін. Висловлено також занепокоєння щодо стану збереженості пам'ятки (Максимов 1972, с. 38; 1982, с. 28, 78, 101; 1988, дневник, с. 28; Этнокультурная... 1985, с. 15; Археология... 1986, с. 32; Славяне... 1993, с. 25, 29, 35; Давня... 2000, с. 175).

Розпочаті в 60-і рр. дослідження продовжив 1976 р. очолюваний Є.О. Петровською загін Археологічного музею АН УРСР. У південній частині верхнього краю городища виявлено скіфські та зарубинецькі матеріали, а на городищі зафіксовано культурний шар скіфського часу. Розкопано площу 0,035 га. Відтак, були отримані переконливі докази для датування Круглого городища ранньоскіфським періодом: виявлено уламки ліпного й столового посуду VI ст. до н. е., пряслиця та ін., а в південно-західній частині відкрито залишки жител і господарських споруд того часу. Серед результатів дослідження цього загону було співвіднесення Круглого городища з площею Великого, обмеженого грандіозним валом завдовжки понад 12 км (Петровская 1976, с. 1, 4; 1977).

1976 р. М.П. Кучера підготував паспорт на комплекс, що включав городище та розміщене на захід від нього слов'янське поселення в уроч. Козаків яр. У 1983 р. пам'ятку обстежив С.А. Скорий: уточнив її площу (1,1 га), склав новий паспорт, указав місце встановлення охоронних знаків і зробив висновки про роль городища в регіоні (Ковпаненко и др. 1983, с. 44—46, дневник, с. 24—28; Ковпаненко 1985; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 16, 19—21, 140).

Рис. 7. Вали південної ділянки Великого Ходосівського городища, вигляд з південного сходу. Фото Р.М. Осадчого

У 1991 р. пам'ятку відвідали В.О. Петрашенко та В.К. Козюба під час згаданого обстеження басейну Віти (Петрашенко, Козюба 1993, с. 17) і наголосили також на давньоруських нашаруваннях тут. У 2000 р. співробітники Київського обласного центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва нанесли охоронну зону об'єкта (50 м) та зону регулювання забудови (100 м) на карту (Толкачов 2000, с. 2).

Обстеженням пам'яток у 2003 і наступних роках Північною експедицією Інституту археології НАНУ, яка працює в регіоні за спеціальною цільовою програмою, констатовано відсутність нових руйнувань. Об'єкти, включені до складу охоронюваної археологічної території «Ходосівський археологічний комплекс», входять до програми екскурсій для студентів-практикантів експедиції і таким чином оглядаються щороку по кілька разів. У 2008 р. здійснено спробу відчуження із державної власності значної частини південної ділянки валів Великого городища площею близько 14 га. У результаті підтриманих численними засобами масової інформації спільних злагоджених дій районної державної адміністрації, правоохоронних органів, науковців і громадськості пам'ятку повернуто державі.

Нині укріплення Великого городища (рис. 5–7) уцілило на площі приблизно 4,5 × 3,0 км, їх довжина становить приблизно 10 км. Східна частина північної ділянки валів фіксується в лісовому масиві навпроти вул. Якуніна в с. Кременище, вона зорієнтована з пів-

денного сходу на північний захід і займає похилі схили плато між Кременищем і Хотовом. Центральна частина проходить по межі плато та його схилів, західна повертає на південний захід до долини Сіверки (Віти). Висота валу коливається тут від 1,5–2,0 м до 6,0–8,0 м, з напольного боку майже всюди фіксується заплилий рів. Ділянка пошкоджена дорогами, захисними спорудами часів Другої світової війни, зокрема кулеметним ДОТом і кулеметно-артилерійським напівкапоніром в с. Круглик, недобудованою залізницею, господарським освоєнням угідь у межах вказаного населеного пункту, прокладанням високовольтної ЛЕП між селами Круглик і Кременище. В долині Сіверки (Віти) об'єкт зруйнований створенням ставка в Круглику. На правому березі спрямований на південний захід вал простягається через лісовий масив, згодом — через садівницькі товариства, де він теж відчутно постраждав від господарського освоєння території. З напольного боку тут також є рів, а укріплення набувають майже меридіонального напрямку.

Подальше розміщення валу збігається з вододілом Сіверки (Віти) й Петиля. Тут він дещо нижчий (за ширини до 20 м сягає висоти до 5,0 м, а ближче до річкової долини — до 2,0–2,5 м) ніж у залісненій північній, але краще сприймається візуально. Укріплення спрямовані тут на південний схід—схід, рів замитий і заораний, а на ділянках з крутими схилами відсутній: захисні функції тут виконував рельєф. Споруди південної ділянки мають кілька роз-

Рис. 8. Кругле Ходосівське городище, вигляд з північного заходу. Фото В.Ю. Непомящих

ривів та в найнижчій частині — давній в'їзд на городище з боку Гвоздова (місцеві назви — «проворіття» та «ворота»), їх основна площа зайнята лісоосугою.

Оскільки Велике городище виконувало функцію сховища, суцільного культурного шару на ньому не простежено, хоча всередині валів і відзначена наявність поселень різної культурно-хронологічної належності. Ймовірно, що ті з них, які мають нашарування доби раннього заліза та часів Київської Русі, могли бути пов'язані з укріпленими пунктами.

Вал між Ходосівкою та Лісниками знаходиться в лісі за 0,7 км на схід від околиці с. Кременище, біля дачного масиву та дороги Кременище—Ходосівка. Простежений у довжину на 1,1 км. За ширини 15—20 м його висота становить від 2,0—3,0 м до 5,0—6,0 м. Зі сходу тут фіксується рів завглибшки 1,5—3,0 м і завширшки 7,0—10 м. У тілі валу зведено кулетметний капонір, укріплення перетинає насип згаданої недобудованої залізниці. Порівняння дореволюційної та нинішньої карт і знімка з космосу, хоча об'єкт на них відображений не повністю (рис. 5), уможливує висновок, що ця ділянка валу становить частину основних укріплень Великого городища, східне завершення його північної половини. Розміщення насипу поряд колишнього броду Король і виходу Сіверки до заплави Дніпра та неподалік колишнього хут. Березовий (нині тут садиба лісового кордону і табір Північної експедиції) дозволяє співвіднести цей пункт з описаним у наведених матеріалах, зокрема в працях Л.П. Добровольського. Водночас на вказаних картографічних джерелах, зокрема й дореволюційному, східне завершення південної частини Великого городища відповідає наявним реаліям. Відтак, припущення щодо можливого його продовження на схід, до колишніх ферми й тепличного господарства з огляду на той факт, що схема в звіті С.С. Березанської та

В.О. Круца не масштабована, потребує перевірки.

Частина валу на захід від Круглика розміщена приблизно за 1,2 км від села. Ділянка завдовжки дещо більше 50 м, перпендикулярна долині Віти та дорозі Круглик—Віта Поштова, розпочинається на північному узбіччі та простягається на північ до садиби лісового кордону. Висота насипу сягає близько 2,0 м, ширина — 8,0—10 м, з обох боків збереглися рови завглибшки близько 0,7 м.

Городище Кругле (рис. 5; 8) займає видовжений з півночі на південь останець заввишки з боку долини р. Гвоздівка 40 м, з боку долини Дніпра — 67 м за 600 м на південний схід від Ходосівки та за 800 м на південь від її цвинтаря. Майданчик овальний в плані, розмірами 140 × 60 м. З напольного боку зберігся вал заввишки 5,0—6,0 м, перед яким з заходу зафіксовано залишки рову. З північного заходу добре помітний давній в'їзд, за 10 м нижче майданчика городища розпочинається ескарп. Прилегле селище займає решту площі останця, його довжина становить близько 800 м, ширина — близько 70—120 м.

Таким чином, комплекс Великого Ходосівського городища включає унікальні об'єкти доби раннього заліза та давньої Русі. Кругле городище та прилегле селище на рубежі нової ери було заселене носіями зарубинецької культури. На території укріплень Великого городища виявлено локальні пам'ятки названих періодів та іншого часу. Ця взаємопов'язана сукупність об'єктів культурної спадщини безпосередньо дотична до визначних подій історії, вона справила значний вплив на розвиток культури країни, відображає заселення регіону протягом тривалого часу, характеризує модель життя та господарської діяльності, особливості природокористування різних етносів, специфіку їх інженерної думки та військового мистецтва, характер оборонного зодче-

ства в різні культурно-історичні періоди, суттєво доповнює археологічну карту Середнього Подніпров'я. Комплекс репрезентує спадщину минулих цивілізацій, а добрий стан його збереженості на більшості території цілком відповідає критерію автентичності. Його функціонування в давньоруський час відображає життя населення, з яким генетично пов'язаний нинішній український народ, а використання захисних споруд ранньозалізної доби та періоду Київської Русі при обороні Києва 1941 р. хоча частково й зруйнувало пам'ятки, яскраво демонструє тисячолітні традиції захисту Вітчизни. Тож, безперечно, ця сукупність об'єктів

культурної спадщини відповідає критеріям виділення пам'яток національного значення. Основні укріплення Великого городища, як згадувалося, занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за вказаною категорією, Кругле городище перебуває на обліку як пам'ятка місцевого значення за законодавством УРСР, а вали на схід і захід від основних укріплень і прилегле до Круглого городища селище внесені до Переліку щойно виявлених об'єктів. Та поза сумнівом, означений комплекс вимагає постановку питання про охорону всіх його пам'яток-складових за категорією національного значення.

- Антонович В.* Змиевы валы в пределах Киевской земли // Киевская старина. — 1884. — VIII (Март). — С. 355—370.
- Антонович В.Б.* Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к XV т. «Древности»). — М., 1895.
- Археология Украинской ССР* / В.Д. Баран, Р.С. Орлов, П.П. Толочко и др. — К., 1986. — Т. 3.
- Березанская С.С., Круц В.А.* Отчет о работе Бортнического разведочного отряда в 1973 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1973/28.
- Бугай А.С.* Звіт розвідувальної групи Київського педагогічного інституту про дослідження Змійових валів Київщини у 1969 році // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1969/60а.
- Бугай А.С.* Змійові вали Київщини // УІЖ. — 1970. — № 6. — С. 74—83.
- Бугай А.С.* Летопись земли Киевской // Дніпро. — 1970а. — № 6. — С. 124—137. — Режим доступу: <http://zmievivaly.com.ua/letopis-zemli-kievskoy/>.
- Бугай А.С.* Дослідження Змійових валів на Київщині // АДУ 1969. — К., 1972. — IV. — С. 336—341.
- Бугай А.* Змійові вали // Пам'ятки України. — 1976. — № 2. — С. 52—54.
- Военно-топографическая карта Российской Империи.* Трехверстовка // Это место. — Режим доступу: <http://etomesto.ru/shubert/>.
- Гаврилюк Н.О.* Скіфська культура // Словник-довідник з археології. — К., 1996. — С. 252—257.
- Готун І.А., Казимір О.М.* Розвідкові роботи на території Ходосівського археологічного комплексу // АДУ 2008. — К., 2009. — С. 37—39.
- Давня історія України* / С.С. Бессонова, Н.О. Гаврилюк, В.М. Зубар та ін. — К., 1998. — Т. 2.
- Давня історія України* / Ю.С. Асеев, В.Д. Баран, Я.В. Баран та ін. — К., 2000. — Т. 3.
- Добровольський Л.* Забуті межі давньої Київщини // Записки УНТ. — 1908. — III. — С. 54—78.
- Добровольський Л.П.* Змиевы валы вблизи Киева // ЧИОНЛ. — 1909. — Кн. 21. — Вып. 1/2. — Отд. 3. — С. 1—31.
- Добровольський Л.* Колишній наддніпрянський оборонний вал під Києвом (Мриги — Конча) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — 1927. — XII. — С. 223—233.
- Історія міст і сіл Української РСР.* Київська область. — К., 1971.
- История черной металлургии и металлообработки на территории УССР* (III в. до н. э. — III в. н. э.) / В.И. Бидзиля, Г.А. Вознесенская, Д.П. Недопако, С.В. Паньков. — К., 1983.
- Ковпаненко Г.Т.* Работы лесостепной Правобережной экспедиции // АО 1983. — М., 1985. — С. 289.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.* Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К., 1989.
- Ковпаненко Г.Т. и др.* Отчет о работах Лесостепной Правобережной экспедиции Института археологии АН УССР в 1983 г.; Дневник № 1 // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1983/7.
- Ковпаненко Г.Т. и др.* Отчет о работах Лесостепной Правобережной экспедиции Института археологии АН УССР в 1984 году // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1984/24.
- Ковпаненко Г.Т. и др.* Отчет о работах Лесостепной Правобережной экспедиции Института археологии АН УССР в 1985 году; Дневник № 3 // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1985/9.
- Кучера М.П.* Змиевы валы Среднего Поднепровья. — К., 1987.
- Лекин Л.* Опыт военно-исторического исследования древне-русских укреплённых пунктов // Военно-исторический вестник. — 1909. — Июль/август. — № 3/4. — С. 21—42.
- Линка Н.* Предварительный отчет об экспедиции «Большой Киев» за 1947 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1947/27.

- Линка Н.В.* Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р. // АП. — 1952. — III. — С. 39—53.
- Максимов Е.В.* Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972.
- Максимов Е.В.* Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982.
- Максимов Е.В.* Отчет о работе Зарубинецкого отряда Среднеднепровской славянской экспедиции в 1988 году; Дневник // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1988/12а.
- Махно Є.В.* Звіт про роботу Пирогівського та Дмитровицького отрядів експедиції «Великий Київ» // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1950/1е.
- Махно Е.В.* Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) памятники в Среднем Поднепровье // СА. — 1955. — XXIII. — С. 83—88.
- Махно Е.В.* Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье в 1950 г. // Памятники зарубинецкой культуры. — М., 1959. — С. 94—101 (МИА. — 70).
- Махно Е.В., Самойловский И.М.* Зарубинецкие памятники в лесостепном Приднепровье (Материалы к археологической карте) // Памятники зарубинецкой культуры. — М., 1959. — С. 11—21 (МИА. — 70).
- Мурзин В.Ю., Ролле Р.* Большие городища Лесостепной Скифии // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). — К., 1998. — С. 34—41.
- Общая схема древних укреплений и путей вокруг Киева / Составил штабс-капитан Васильев под ред. подполковника Стеллецкого // Военно-исторический вестник. — 1911. — 7/8. — Приложение.*
- Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї. — К., 1993 (Препринт).
- Петровская Е.А.* Отчет о раскопках и разведках памятников раннего железного века на территории Киевской области в 1976 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1976/127.
- Петровская Е.А.* О работах Подгорцевско-Ходосовского отряда Археологического музея АН УССР // АО 1976. — М., 1977. — С. 354.
- Покровская Е.Ф.* Отчет о работе группы экспедиции «Большой Киев» Института археологии АН УССР // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1947/27.
- Постанова Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2009 р. № 928 «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» // Урядовий кур'єр. — 23.09.2009. — № 174.*
- Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии... — К., 1864.
- Похилевич Л.* Уезды Киевский и Радомысльский... — К., 1887.
- Раппопорт П.А.* К вопросу о системе обороны Киевской земли. По материалам работ разведочно-маршрутного отряда экспедиции «Большой Киев» // КСИАУ. — 1954. — 3. — С. 21—26.
- Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. — первой половине I тысячелетия н. э. / В.И. Бидзиля, О.А. Гей, К.В. Каспарова и др. — М., 1993 (Серия «Археология СССР с древнейших времен до средневековья»).*
- Толкачов Ю.І.* Звіт про науково-археологічні обстеження на території Київської області в 2000 р. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 2000/148.
- Фабрициус И.* Отчет о рекогносцировочной поездке в сс. Хотов (Хотив) и Ходосовка (Ходосиевка) по заданию экспедиции «Большой Киев» (11/VI-1947 г.) // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1947/27.
- Фіалко О.Є., Болтрик Ю.В.* Напад скіфів на Трахтемирівське городище. — К., 2003.
- Фундуклей И.* Обзорение Киева и Киевской губернии в отношении к древностям... — Ч. 2. Обзорение Киевской губернии. — К., 1847.
- Шендрик Н.І.* Довідник з археології України. Київська область. — К., 1977.
- Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. / В.Д. Баран, Е.В. Максимов, А.Т. Смиленко и др. — К., 1985.*
- Kowalczyk E.* Waly Zmijowe. Ze studiow nad obrona stala ziem ruskich we wczesniejszym sredniowieczu // Kwartalnik historii kultury materialnej. — 1969. — R. XVII. — Nr. 2. — S. 141—179.

Надійшла 27.05.2014

И.А. Готун, А.Н. Казимир

БОЛЬШОЕ ХОДОСОВСКОЕ ГОРОДИЩЕ — ВЫДАЮЩИЙСЯ ПАМЯТНИК АРХЕОЛОГИИ

Постановлением Кабинета Министров Украины № 928 от 03.09.2009 г. Большое Ходосовское городище внесено в Государственный реестр недвижимых памятников Украины по категории национального значения.

Значительная протяженность оборонительных сооружений пункта, их монументальность обусловили внимание к нему исследователей со второй половины XIX в. Л.И. Похилевич упоминал «таинственный вал» к западу от Ходосовки и оставил его описание, И.И. Фундуклей охарактеризовал расположенный на обоих берегах Виты

(Сиверки) памятник более детально, В.Б. Антонович опубликовал его план и упоминал «охватывающее небольшую площадь нагорной местности и опирающееся обоими концами в луговую долину Днепра небольшое кольцо вала у Ходосовки». Со временем более точные картографические материалы были подготовлены офицерами Васильевым и Стеллецким и картографическим заведением военно-топографического отдела Генштаба Российской империи.

В начале XX в. к указанному памятнику неоднократно обращался Л.П. Добровольский. Исследователь оставил детальное описание уцелевших на тот момент фортификаций микрорегиона и рассматривал их как систему, состоящую из укреплений собственно Большого Ходосовского городища, длинного вала вдоль Сиверки (Виты), вошедшего впоследствии в литературу под названием Витяноско-Бобриского Змиевого, и насыпи меридиональной направленности, тянувшейся к Хотовскому городищу эпохи раннего железа. Автор упоминал курганы возле восточного завершения правобережной части городища и зафиксировал восточную часть левобережных укреплений в районе брода Король, в месте выхода Сиверки к днепровской пойме недалеко от хут. Березовый.

В 1947 г. пункт обследовала экспедиция Большой Киев. Внутри его укреплений открыто селище в уроч. Вечерний Лес и отметила упомянутые выше курганы, обследовала Ходосовское Круглое городище, отнесенное к зарубинецким памятникам, и открыла селище между городищем и кладбищем Ходосовки. Е.А. Петровская в 1976 г. сделала вывод о датировке Большого городища ранним железным веком, отметила наличие подобной его валам насыпи между селами Ходосовка, Лесники и Кренище, зафиксировала раннескифские материалы на селище, примыкающем к Круглому городищу.

Исследователи неоднократно обращались к указанному комплексу памятников: Е.В. Махно проследила зарубинецкие укрепления на Круглом городище; Е.В. Максимов охарактеризовал его особенности в условиях экспансии кочевников в конце I тыс. до н. э.; А.С. Бугай обратил внимание на отличия в конструкции валов, расположенных вдоль Сиверки, вокруг Ходосовки и в направлении Хотова; М.П. Кучера выделил среди них Змиев вал и оборонительные сооружения раннежелезного времени, а Т.Г. Ковпаненко, С.С. Бессонова и С.А. Скорый внутри Большого городища обнаружили участки синхронного культурного слоя.

В целом комплекс указанных памятников состоит из: укреплений Большого городища; вала между Ходосовкой, Лесниками и Кренищем (анализ снимков из космоса в сочетании с дореволюционным и современным картографическим материалом и результатами натурных обследований позволяют считать его частью Большого городища, а именно, восточным завершением левобережных фортификационных сооружений); участка вала к западу от Круглика — остатков насыпи, соединявшей Большое Ходосовское городище с Хотовским; Круглого городища с примыкающим к нему поселением. Змиев вал вдоль Сиверки на близлежащей территории уничтожен, его отрезок фиксируется возле с. Вита Почтовая.

Основные укрепления Большого городища размерами около 4,5 × 3,0 км имеют форму подковы, их площадь составляет 1,0—2,0 тыс. га. Валы сохранились в длину приблизительно на 10 км, их высота от 1,5—2,0 м до 6,0—8,0 м, с напольной стороны почти везде фиксируются заплывшие рвы. Участок укреплений между Ходосовкой, Лесниками и Кренищем имеет длину 1,1 км при ширине 15—20 м и высоте от 2,0—3,0 м до 5,0—6,0 м, с восточной стороны на всем протяжении фиксируется ров глубиной от 1,5—2,0 м до 3 м и шириной 7,0—10 м. Вал к западу от Круглика высотой около 2 м, шириной 8—10 м и рвами глубиной около 0,7 м с обеих сторон уцелел в длину приблизительно на 50 м. Площадка расположенного на останце коренного берега Днепра Круглого городища размерами около 140 × 60 м — подовальная, эскарпированная, с остатками вала и рва с напольной стороны. Примыкающее к нему с севера селище занимает оставшуюся часть останца.

В развитии и функционировании этих памятников исследователи выделяют несколько этапов. Для раннежелезного времени комплекс, состоявший из Большого и Круглого Ходосовских городищ, связанных укреплениями с Хотовским представляет собой одно из городищ-гигантов украинской Лесостепи, не уступающих по масштабам укрепленной площади Бельскому и Каратульскому. Специалисты интерпретируют такие пункты как центры локальных групп, своего рода столицы, аналогичные городам-государствам.

Раннеславянский этап существования этого социально-экономического феномена — образование на Круглом городище эталонного зарубинецкого укрепленного пункта. Во времена Киевской Руси укрепления Большого городища использовались в системе Змиевого вала, а на Круглом была обустроена крепость, контролирующая путь вдоль днепровской поймы по краю коренного правого берега.

Указанные характеристики позволяют считать сочетание этих объектов ярким явлением отечественной археологии, значение которого существенно выходит за пределы узкохронологической и узкорегionalной проблематики. В то же время памятником национального значения в настоящий момент считаются только основные укрепления Большого городища. Поэтому придание всему комплексу соответствующего охранного статуса — одна из первоочередных задач работы по сохранению национального культурного наследия.

I.A. Hotun, O.M. Kazymir

GREAT KHODOSIVKA HILL-FORT, PROMINENT ARCHAEOLOGICAL MONUMENT

By the resolution of Ministry of Ukraine № 928 from 03.09.2009, Great Khodosivka hill-fort entered in the State Registry of Immovable monuments of Ukraine, national importance category.

A significant length and monumentality of fortifications at the site caused the scholars' attention since the second half of the 19th c. L.I. Pokhilevych mentioned an «enigmatic rampart» to the west from Khodosivka and left its description, I.I. Funduklei characterized the monument situated on both banks of Vita (Siverka) River with more details, V.B. Antonovych published its plan and mentioned «a small rampart ring near Khodosivka covering a small space of upland place and resting with both ends

on the meadow valley of the Dnipro River». In time, more precise cartographic materials were prepared by officers Vasyliiev and Stelletsnyi and cartographic institution of Military Topography Department of Russian Empire General Staff.

L.P. Dobrovolskyi repeatedly turned to the site at the beginning of the 20th c. The scholar left a detailed description of the preserved at that moment fortifications in micro-region and considered them as a system consisting of fortifications of the very Great Khodosivka hill-fort, a long rampart along the Siverka (Vita) later known in the literature as Vita-Bobrytsia Zmiyiv rampart, and a mound with meridian direction coming to the Early Iron Age Khotiv hill-fort. The author mentioned the barrows near the eastern edge of the hill-fort's right bank part and recorded the eastern part of left bank fortifications around Korol ford at the place where the Siverka flows to the Dnipro drain not far from Berezovyi hamlet.

Great Kyiv Expedition studied the site in 1947. A settlement in Vechirnyi Lis tract was discovered within the fortifications, the barrows mentioned before were recorded, Khodosivka Round hill-fort was investigated and referred to Zarubynetska culture monuments, and a settlement between the hill-fort and Khodosivka's cemetery was revealed. Ye.O. Petrovska came to a conclusion in 1976 that the Great hill-fort should be dated by the Early Iron Age, noted that there is a mound similar to its rampart between the villages of Khodosivka, Lisnyky, and Kremenyshche, and recorded the Early Scythian materials at the settlement adjoined to Round hill-fort.

The scholars repeatedly addressed to this set of monuments: Ye.V. Makhno traced Zarubynetska culture fortifications at Round hill-fort; Ye.V. Maksymov described its peculiarities in the conditions of nomadic expansion at the end of the 1st millennium BC; A.S. Buhai drew attention to the distinctions in the structure of ramparts situated along the Siverka, around Khodosivka, and at the direction to Khotiv; M.P. Kuchera singled Zmiyiv rampart and the Early Iron Age fortifications out of them, and T.H. Kovpanenko, S.S. Bessonova, and S.A. Skoryi discovered the areas of synchronous cultural layer within the Great hill-fort.

On the whole, an assemblage of the monuments consists of the following: the Great hill-fort; a rampart between Khodosivka, Lisnyky, and Kremenyshche (analysis of photographs from the space together with cartographic material obtained before the revolution and recently and the results of location research allow the authors consider it to be the part of Great hill-fort, namely, the eastern border of fortifications on the left bank); a rampart section to the west from Kruhlyk, a part of mound connecting Great Khodosivka and Khotiv hill-fort; Round hill-fort with an adjacent settlement. Zmiyiv rampart along the Siverka on the neighbouring territory is destroyed, and its section is recorded near Vita Poshtova village.

The main fortification of Great hill-fort with dimensions about 4,5 × 3,0 km are horseshoe-shaped, their area is 1–2 thousands hectares. The ramparts' preserved length is about 10 km, their height is from 1,5–2,0 m to 6–8 m, covered ditches are recorded almost everywhere at the field side. A section of fortifications between Khodosivka, Lisnyky, and Kremenyshche is 1,1 km long, 15–20 m wide, and from 2–3 m to 5–6 m high. At its eastern part a ditch is seen along all the section with the depth from 1,5–2,0 m to 3 m and width 7–10 m. The rampart to the west from Kruhlyk, about 2 m high, 8–10 m wide, and with the ditches about 0,7 m deep on both sides, is preserved at the length of about 50 m. An area of Round hill-fort situated on the butte of land bank of the Dnipro extends for about 140 × 60 m, is almost oval-shaped, scarped, and has a remains of a rampart and a ditch at its field side. A settlement adjacent at its north part covers the rest of the butte.

The researchers divide the development and functioning of these monuments into several stages. As for the Early Iron period, an assemblage consisting of Great and Round hill-forts of Khodosivka connected by the fortifications with Khotiv hill-fort was one of giant hill-forts of Ukrainian Forest-Steppe Zone, it did not yield by the scope of fortified territory to Bilske and Karatulske assemblages. The scholars interpret such points as the local groups' centres, capitals similar to city-states in a sense.

The Early Slavonic stage of this social and economic phenomenon's existence is a creation of sample Zarubynetska culture fortified locality at Kruhlyk hill-fort. In the period of Kyiv Rus, fortifications at Great hill-fort were used in the Zmiyiv rampart system, and at Kruhlyk hill-fort, a fortress controlling the rout along the Dnipro drain on the edge of land right bank was established.

The features listed allow the authors to consider a union of these objects as a vivid phenomenon in homeland archaeology which meaning significantly overlaps the borders of narrowly chronological and narrowly regional problematic. At the same time, only the main fortifications of Great hill-fort are currently accepted as the national significance monuments. Consequently, attaching the corresponding protecting status to the whole assemblage is one of the first aims of the preserving the national cultural heritage.